

Doktori (PhD) értekezés tézisei

TÖRÉSVONALAK. A RENDSZERVÁLTÁS HATÁSA TÜRKEVE TÁRSADALMÁRA

Szendrei Eszter

Témavezető: D. Sc. Vargyas Gábor egyetemi tanár

Pécsi Tudományegyetem
Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
Interdiszciplináris Doktori Iskola

Pécs, 2012

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet mondok mindazoknak akik munkám elkészítését segítették:

Dr. Örsi Juliannának, aki a társadalomnéprajz jelenkutatási ágának fontosságára figyelmemet felhívta, valamint a házivédésemre készített bírálatával hozzásegített dolgozatom végső formába öntéséhez.

Dr. Vargyas Gábornak, aki témavezetőként segítő kritikáival nagy mértékben hozzájárult írásom jobbá tételéhez.

Dr. Kisbán Eszternek, a doktori program vezetőjének közreműködéséért házivédésem és a doktori szigorlatom alkalmain.

Dr. Farkas Juditnak, aki a házivédésemre megfogalmazott észrevételeivel segített dolgozatom tökéletesítésében.

a Pécsi Tudományegyetem Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszéke tanárainak.

E helyen is köszönetet mondok Dr. Szilágyi Miklósnak, és Dr. Kuti Kárának dolgozatom opponálásáért, Dr. Pócs Évának nyilvános védésemen bizottsági elnökként való közreműködéséért, valamint Dr. Sárkány Mihálynak és Dr. Hesz Ágnesnek a doktori szigorlati bizottságban való részvételéért.

Végezetül, ám korántsem utolsó sorban szeretettel mondok köszönetet túrkevei adatközlőimnek, akik munkám megszületését lehetővé tették.

1. A téma meghatározása, a fogalmak és fogalomrendszerek problematikája, módszerek, a vizsgálat célja

1. A vizsgálat témája és célkitűzése

Dolgozatom célja egy alföldi kisváros rendszerváltást követő társadalmi alakulásának bemutatása. Középpontba azoknak a gazdasági és társadalmi jelenségeknek, valamint a társadalom azon csoportjainak vizsgálatát helyeztem, amelyek a rendszerváltással együtt járó változások következtében meghatározóak voltak a város életében. Ezek, az általam meghatározónak tekintett csomópontok illetve társadalmi csoportok a következők:

- a szocialista gazdaság összeomlása,
- a rendszerváltás folyamata a város társadalmában
- a tulajdonszerkezet átalakulása (privatizáció, kárpótlás)
- a társadalmi struktúra felbomlása
- a társadalmi mobilitás irányai és sajátosságai
- munkanélküliség, munkapiaci viszonyok alakulása
- új életstratégiák kialakítása (szociális ellátások, alkalmi munkák, családon belüli stratégiák)
- munkanélküliek
- alkalmi munkából élők (napszámosok)

Az átstrukturálódó társadalom állapot rögzítése mellett a városnak mint lokális egységnek a helyzetét, életének alakulását is nyomon követtem. Törekedtem arra, hogy a túrkevei viszonyokat a makrotársadalmi folyamatokba helyezve értelmezzem.

Az általam vizsgált, és disszertációmban feldolgozott időszak a XX. század végi rendszerváltás első évétől az Európai Unióba történő belépés évéig tartó másfél évtizedet foglalja magába (1989-2004). A téma tárgyalásakor azonban szükségesnek véltem a rendszerváltást megelőző évtizedek gazdasági-társadalmi állapotának bemutatását, illetve kísérletet tettem a 2004-2010. közötti változások áttekintésére is.

1. 2. A fogalomértelmezések problematikája

A szocialista struktúra összeomlása következtében fellépő nehézségek társadalmi *anómiához* vezettek. Ez a napjainkig elhúzódó válság a társadalom olyan áttekinthetetlen mobilitását eredményezte, amelyben a korábban alkalmazott társadalmi kategóriák

érvénytelenekké váltak. Új társadalmi képletek alkotására a szociológia művelői tettek kísérletet annak fenntartásával, hogy nem megállapodott viszonyokat rögzítsenek, csupán a társadalmi mozgások irányából következtetnek a várható eredményekre.

A szocialista korszak társadalmi csoportjairól szólva az 1991-ig használt kategóriákat (állománycsoportok) vettem alapul. E felosztásból kiindulva tettem kísérletet a rendszerváltás utáni társadalmi átalakulás bemutatására. Eredményem szerint a helyi társadalom a III. évezred elején még kiforratlan, új struktúra felvázolására nem alkalmas. A volt „*homogén középtömb*” sorsának alakulását, mobilitási lehetőségeit és esetleges perspektíváit az átmenetiséget, letisztultatlanságot kifejező modelleken keresztül igyekeztem bemutatni.

1. 3. A vizsgált téma elhelyezése a társadalomtudományi mezőben, alkalmazott módszerek

Témám feldolgozásakor a néprajz, a kulturális- és szociálintropológia, a demográfia, a statisztika, a közgazdaságtan, a szociálpszichológia, a társadalomföldrajz, de főként a szociológia mezsgyéin haladok. Témaválasztásomból fakad az interdiszciplináris jelleg és problémafelvetés. Magam – lévén néprajzos – a hagyományos néprajzi módszereket alkalmaztam, a leíró néprajz hagyományait igyekeztem követni.

Az anyag gyűjtésekor a terepen végzett munka, ezen belül az interjúkészítés volt meghatározó. A feldolgozás során az egyéni példákon keresztül közelítettem az általános társadalmi változásokhoz. Elsősorban azoknak a társadalmi csoportoknak a tagjaival készítettem interjút, akik a rendszerváltás után korábbi társadalmi státuszukból kikerültek. Ez az egyéni esetek többségében azt is jelenti, hogy a társadalom életének keringésében alig vesznek részt, akár úgy is fogalmazhatnánk: disszertációm főszereplői azok a túrkeveiek, akik inkább elszenvedői, mint résztvevői a társadalom életének. Az interjúkészítés során a „*hógolyó*” (*Snawball*) módszert követtem, vagyis a kiválasztott személyek környezetében kerestem vizsgált témám szempontjából „*intakt*” közvetítőket. Másik fontos szempont volt az indirekt, vagy rávezető interjúkészítési módszer. Ez, bár lassúbb, mint a célirányos kérdések feltevésének alkalmazása, az eredmény szempontjából biztonságosabb, másrészt a lassúbb tempó, a tágabb körből induló beszélgetések mélyebb megismeréshez vezethetnek. A *Rosenthal* módszert szem előtt tartva arra törekedtem, hogy minél teljesebb életút és téma-interjúkat készíthessek, ugyanakkor a beszélgetések során azt kértem, minél részletesebben meséljék el életük azon mozzanatait, amelyek a rendszerváltás időszakához kötődnek. A terepmunkával párhuzamosan, s azt meghaladóan 2010-ig végeztem adatgyűjtést.

2. A dolgozat felépítése

1. *Túrkeve a szocializmus éveiben (1947 – 1989)*. Disszertációm első fejezetében bemutattam Túrkeve szocializmuskori társadalmi és gazdasági életének főbb vonásait.

◆ A hajdani nagykun mezőváros lakosságának nagyobb százaléka törpebirtokos paraszt, valamint földbirtokkal nem rendelkező mezőgazdasági munkás volt. A második világháborút követő társadalom- és gazdaságpolitikai változások a nagymérvű társadalmi mobilitás révén gyökeres társadalmistátusz-változást valamint életminőség-átalakulást eredményeztek.

◆ A szocialista időszak egyik fontos társadalompolitikai törekvése a társadalom gyors és erőteljes nivellálása volt. E politikai törekvés jóvoltából az 1970-es évek második felére kitermelődött a szocialista társadalom sajátos – igen széles – rétege, amelynek törekvése a kispolgári egzisztencia megteremtése, a kispolgári életvitel megvalósítása volt. Megnyilvánult ez a munkához való viszonyukban, a gyarapodási törekvéseik háttérében, amelyek életmódjuk valamennyi szegmensére kihatottak. Az új igények kielégítése mellett azonban a paraszti életben központi fontosságú *gyűjtés*re való törekvés is továbbélt, azonban ez az attitűd céljait tekintve átfogalmazható paraszti gyűjtés helyett kispolgári felhalmozás-fogyasztás iránti törekvésre. A társadalmi mobilitás igénye elsősorban a gyermekek taníttatásán keresztül fogalmazódott meg. A fiúk szakmát szereztek, amelynek révén biztos megélhetéshez jutottak. A lányok gimnáziumba vagy szakközépiskolába jártak, amely kiemelte őket a korábbi félparaszti vagy háztartásbeli létformából, s önálló egzisztenciát ígért számukra. Az 1970-es évek derekától a felsőfokú intézményekbe is egyre többen jutottak be, bár a diplomások közül már ekkor is csak kevesen tértek vissza szülővárosukba.

◆ Ezt a kvázi kispolgári (utóparaszt) réteget akkor érte a XX. század végi rendszerváltás, amikor értékrendje, életvitele, szokásai és szemlélete eltávolodott az önálló paraszti gazdálkodással együtt járó önkiszákmányoló életmódtól, valamint az agrárközpontú életszemlélettől, még akkor is, ha az ipari munkás vagy az „irodista” életvitelét a kétlakiság határozta meg. A munka számukra már nem önmagáért való cél volt, hanem eszköz céljaik megvalósításához.

2. A *rendszerváltás* című fejezetben azt vizsgáltam, hogy az origóként jelölt helyzetből (kvázi kispolgári létforma) milyen társadalmi- gazdasági körülmények hatására, minő kényszertől szorítva csúszott ki korábbi társadalmi csoportjából a város lakosságának többsége, s milyen irányok kínálkoztak számukra e nem maguk választotta úton. Ebben a fejezetben mutattam be a rendszerváltás folyamatát a politikai, a közéleti, a gazdasági és a társadalmi szférában, valamint azokat a következményeket, amelyek a város társadalmi képét rajzolják.

◆ Túrkeve demográfiai helyzete kedvezőtlenebb a rendszerváltást megelőző évekénél. Míg az 1980-as években a fiatalos korösszetételű települések sorába tartozott, addig 1990 után a fiatalok elvándorlása, valamint a természetes szaporodás negatív tartományban való növekedése a város folyamatos és gyors ütemű elöregedését eredményezi. A rendszerváltást követő tömeges munkanélküliség következtében a rokkantositás túlélési stratégiaként jelent meg a kilátástalan helyzetű – a munkaerőpiacról végleg kiszorult – emberek életében. A perspektíva nélküliség, az állandósult létbizonytalanság valóságosan is kedvezőtlenül hatott az érintett rétegek egészségére. A szociális szférát „*láthatatlan elszegényedés*” fogalmával jellemezhetjük leginkább. A rendszerváltást követően folyamatosan növekedett a segélyezésre szoruló lakosok és családok száma, a tartós – több éve – munkanélküliek a segélyek mellett feketemunkából tartották fenn családjukat. Többségük – különösen a nők – mindent elkövetett azért, hogy a korábbi évtizedekben megszerzett javait, értékeit megőrizhesse. A nehéz helyzetbe került családok többsége minél nagyobb fokú önellátásra törekedett, amely a konyhakerti zöldségtermesztésre, valamint a baromfi- és sertéstartásra épült.

◆ A rendszerváltás első három évében a város korábbi gazdasági élete összeomlott, a nagyobb foglalkoztatók megszűntek. A privatizációt követően néhány üzem átalakulva, esetleg profilt is váltva, töredék létszámmal működött tovább. Túrkeve kedvezőtlen településföldrajzi helyzete – nem rendelkezik vasúttal, főútvonal nem szeli át – nem vonzotta a befektetőket. Az ipari park álma nem valósult meg, s a gyógyhatású termálfürdő épülő, a Széchenyi-terv keretében felújított fürdő sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

◆ A mezőgazdaságot a földkoncentráció jellemezte. A termelősövetkezet utódaiként alakult növénytermesztő kft-k tevékenysége volt domináns, mellettük féltucatnyi olyan nagygazdaság működött, amely hosszabb távon is versenyképes maradhat. A kisgazdaságok száma az 1990-es évek második felére minimálisra zsugorodott, a kárpótlási földek nagyobb hányadát vagy értékesítették, vagy a kft-k részére bérbe adták a földtulajdonosok.

◆ Az ipari létesítmények és az iparban foglalkoztatottak száma csekély volt. Az ezredfordulóig valóságos értelemben vett közép vállalkozás nem alakult. A néhány – 10-12 – főt foglalkoztató kisvállalkozást mindvégig a túlélésért folytatott harc jellemezte.

◆ Túrkeve infrastruktúrája általában kielégítő, a háztartások nyolcvan százaléka vezetékes gázt használ, növekszik a közcsatornahálózat hossza, a vezetékes telefon iránti igényeket gyorsan kielégítik s a város utcáinak közel kilencven százaléka szilárd burkolatú úttal rendelkezik. A közterületek karbantartását közmunkaprogramok keretében oldják meg, azonban a város lakói ezzel a szolgáltatással nem minden esetben elégedettek.

◆ Az átrétegződés tengelyét napjainkig a munka (munkahely) lehetősége illetve annak hiánya adta. A biztos munkahely, a „havi fix” szinte csak a közszférában foglalkoztatottakat jellemezte, azonban ez a réteg meglehetősen vékony; összlétszámuk nem érte el a háromszáz főt. A társadalmi piramis talapzatát a munkanélküliek és a feketemunkából élők, valamint a magán- és társas vállalkozásokban – bizonytalan perspektívájú – munkaviszonnyal rendelkező ipari munkások képezték. Ez a talapzat meglehetősen vastag – ide sorolható a város összlakosságának kétharmada. Közbülső szeletét a közszférában foglalkoztatott réteg mellett a biztos jövedelemmel rendelkező nyugdíjasok, a magángazdálkodók és egyéni vállalkozók töltik ki. S ha továbbra is ragaszkodnánk a társadalmi piramis-képlethez; Túrkevén a piramisnak két csúcsa rajzolódna ki. E groteszk képződmény egyik csúcsát a hagyományos értelemben vett városi elit képezi. Ide a néhány orvos, ügyvéd, a mezőgazdasági kft-k vezetői, illetve – ha nem is a klasszikus vidéki intelligencia kritériumainak egészében, de egzisztenciális helyzetét tekintve megfelelő – a nagyobb ipari és mezőgazdasági vállalkozások tulajdonosai tartoznak. A piramis másik csúcsán azok a „vállalkozók” állnak, akik illegális tevékenység révén tettek szert nagy vagyonra. Bár számuk csekély, a település életében jelentős szerepet játszanak, mivel a munkanélküliek számára alkalmi munkákat biztosítanak, olykor hosszú távon is.

Túrkeve társadalomképét még az ezredfordulót követő években is a kiforratlanság, átmenetiség jellemezte. Ennek az állapotnak a rögzítésére, a mobilitási irányok, a lehetséges perspektívák felvázolására az átmenetiséget hangsúlyozó modellek megrajzolásával tettem kísérletet. Az általános rétegeképítő tényezők alapján hat átmeneti modellt különítettem el. Ezek: 1. *lecsúszók*; 2. *szintentartók*; 3. *küzdők*; 4. *előrelépők*; 5. *jómódúak*; 6. *kiugrók*

3. A *munkanélküliség* című harmadik fejezetben dolgoztam fel azt a problémát, amely a rendszerváltás legsúlyosabb, legmélyebben ható következményeként érinti a település lakóit. A munkanélküliség arányainak bemutatása mellett a városban jelenleg megfigyelhető és elkülöníthető családtípusok bemutatásán keresztül vázoltam fel azokat az életstratégiákat és működő mintákat, amelyek a munkanélküliség által sújtott háztartásokat leginkább jellemzik.

◆ A tervgazdálkodásból fakadó munkaerőgazdálkodás a szocialista országokban látszólag felszámolta a munkanélküliséget. Ez a politikai gyakorlat Túrkevén is érvényesült. Statisztikailag 1990-ig száz százalékos volt a városban az aktív korú lakosság foglalkoztatása. 1990-től, a gazdasági nehézségek súlyosbodásával megjelent és hónapról hónapra növekedett a munkanélküliség, amely 1992-ben csúcsosodott ki. Ekkor a városban a munkanélküliségi ráta túllépte a 30 százalékot. Az ezt követő években a statisztikai kimutatásokban folyamatos

csökkenés mutatkozott, ami azonban nem a tényleges csökkenést, csupán a munkanélküli juttatásokban részesülők számának csökkenését tükrözi.

◆ A munkanélküliek nem, életkor, iskolai végzettség, valamint foglalkozás szerinti összetétele a vizsgált másfél évtized alatt hasonló volt. Közel azonos arányban szerepeltek a nők és a férfiak a nyilvántartásokban. Az 1990-es évek második felétől folyamatosan csökkent a nők aránya. E kedvezőnek tűnő jelenség háttérében az esetek többségében a nők háztartásba való kényszerű „visszavonulása” állt. Iskolai végzettség szerint legnagyobb számban a nyolc osztályt végeztek, tőlük alig lemaradva a szakmunkások voltak jelen. Korcsoport szerint a 26-45 év közötti korosztály képviseltette magát legnagyobb arányban. Foglalkozásicsoport szempontjából a szakmunkások, tőlük alig lemaradva a betanított- valamint segédmunkások száma volt a legmagasabb a másfél évtized során.

◆ A magyarországi törvényi szabályozások az általános nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan alakultak a munkanélküliség kezelésében. 1990-től megjelentek – és évről évre gyarapodtak illetve módosultak – a segélyezési formák és azok érvényesítési módjai. A folyamatos szigorítások, ezekkel párhuzamosan a jogosultsági idő rövidítése azt eredményezte, hogy a munkaerőpiacról kiszorultak a szociális háló szemeibe kapaszkodva, valamint illegális munkavégzéssel gyakorolják napjainkig a túlélést.

◆ A munkanélküliség, különösen azokban a családokban, amelyekben valamelyik családtag tartósan munkanélkülivé vált, vagy a család több tagja egyidejűleg volt munkanélküli, új életvitelre kényszerítette a családot. Ez az élethelyzet módosíthatta a családi munkamegosztást, nem kevés esetben átstrukturálta, olykor felbomlasztotta a családot. A munkanélküli családok életmódjának alakulását konkrét példákon keresztül mutattam be. Három fő típust különítettem el, amelyeken belül újabb alcsoportokat különböztettem meg.

1. *nukleáris modell*: a/ tradicionális családtípus; b/ „szerepcsérés” családtípus alcsoportok

2. *„átmeneti” (kevert) modell*: a/ nukleáris család – törzscsalád; b/ csonka család – törzscsalád alcsoportok

3. *„válság” modell*: a/ a családalapítás nehézségei; b/ gyermektelen élettársak alcsoportok.

◆ Sorra vettem azokat a csapdákat, amelyek a tartós munkanélküliek helyzetében gyakran előfordulnak; illetve az állam csapdáit, amelyek az úgynevezett átképzések és néhány hónapos kiközvetítések révén azt az ideát sugallják az érintettek számára, hogy az állami gondoskodás jóvoltából nem csúsznak ki a társadalmi háló szemein. A terepmunka és a mindennapi tapasztalat azonban bizonyítja e gyakorlat személyiségromboló, destruktív hatását, amelynek eredménye az önbecsülésétől megfosztott, felcserélhető ember. A rendszerváltás első éveitől kezdve pozitívan változott a munkanélküliség megítélése. A

jelenség háttérében már nem elsősorban devianciát lát a társadalom többsége, hanem olyan problémahalmaz következményének tekinti, amely áldozatokat követel.

4. A napszámosokról írott fejezetben a tömeges munkanélküliség következtében megjelenő, „alkalmazás” formáit, a munkavállalás módjait, az „alkalmazók” életmódját ismertettem.

◆ A munkaerőpiacról végleg vagy hosszú időre kiszorultak számára az egyetlen túlélési módot az alkalmi végzett munkavégzés kínálja. Ezeket a munkalehetőségeket a napszámosokat illegálisan foglalkoztató „vállalkozók” teremtették meg. Az alkalmi munkából élők társadalmi- kor- és nem szerinti összetétele vegyes. Nagy részük egykori betanított illetve segédmunkás, a nők között pedig e két csoport mellett nagy számban voltak jelen a korábban „egyéb szellemi” státuszcsoporthoz tartozó „irodisták”. Iskolai végzettségüket tekintve a nyolc osztályt végzettek jelenléte dominált, viszont a korábban „egyéb szellemi” státuszcsoporthoz tartozó nők bár szakképzetlenek, gimnáziumot vagy szakközépiskolát végeztek. Korösszetétel szerint a középkorosztály jellemezte az „alkalmazó” csoportot. A nemek szerinti megoszlást a munka jellege határozta meg.

◆ Túrkevéen az „alkalmazás” az 1990-es évek elején jelent meg, s közel egy évtizeden keresztül virágzott. A kilencvenes évek végétől csökkent ugyan a napszámosok iránti kereslet, azonban a helyi polgármesteri hivatal 2002. évi felmérése szerint a vizsgált időszakban az aktív korú lakosság több mint egyharmada végzett alkalmi munkát.

◆ Az „alkalmazás” gyökeresen megváltoztatta az érintett egyének és családok életét, nem kevés esetben átstrukturálta a családot. A szakképzett, de munkanélkülivé váló férfiak presztízskérdésnek tekintették az alkalmi munkavállalást; egzisztenciális és társadalmi életük csődjeként értékelték volna, ha egy három osztályt végzett „vállalkozó” alárendeltjeként alacsony presztízssű munkát végeznek. A nők viszont, akik egyébként is szokva voltak az alacsonyabb rangú munkákhoz, rugalmasabban viszonyultak e kényszerhelyzethez. A tartósan munka nélkül maradó férfiak helyett a család fenntartásáról való anyagi gondoskodást, a megélhetés biztosítását számos családban a nők vállalták magukra. Ez a paradox „előlépés” azonban nem jelentett valóságos „szerepcserét”, mivel a férfiak számára ugyancsak presztízsvesztést jelentett volna a hagyományos női munkák végzése. A hosszú ideig tartósan munkanélküli férj-családfenntartó anya összetételű családokban gyakoribbá váltak a konfliktusok, s nem kevés esetben családfelbomláshoz vezettek.

◆ Az „alkalmazó” életmódot folytató egyének és családok életmódját dolgozatomban egy-egy konkrét példán keresztül ismertettem. Öt modellt különítettem el:

1./ *gyermekét egyedül nevelő nő*

2./ napszámos házaspár

3./ kisgyermekes házaspár – ingázó férj

4./ egyedülálló, távoli városban lévő munkahelyről hazajáró, szülővárosából elvándorolni szándékozó fiatal

5./ szüleivel egy háztartásban élő, elvándorolni nem kívánó fiatal

◆ Az alkalmi munkából élő fiatalok mentalitása, életszemlélete, jövőképe az esetek nagy részében eltér a közép- és annál idősebb korosztályétól. Míg az idősebb korosztályba tartozókat a korábbi évtizedek során megszerzett társadalmi és anyagi helyzetük megőrzéséért folytatott küzdelem jellemezte, a fiatal korosztály a létező és élhető életformák egyikének tekintette az átmeneti munkákat, az ambíció nélküli – szükséges rossz – munkavégzést. Az ehhez kapcsolódó – átmenetiségen alapuló – életmódot lázadás nélkül elfogadták, mint „az egyik napról a másikra élés” perspektíva nélküli valóságát.

5. **Áttekintés 2005-2010.** Dolgozatom záró fejezetében az Európai Unióhoz történt csatlakozás óta bekövetkezett változásokat vettem számba egy rövid áttekintés formájában.

◆ Összességében megállapítható, hogy a városnak mint lokális egységnek a helyzete nem mutat jelentős változást a korábbi évtized állapotához képest.

◆ 2004 után a már korábbi években is kedvezőtlen demográfiai mutatók tovább romlottak. A lakosság száma 2005-re 10.000 fő alá csökkent, 2010 pedig már alig haladta meg a 9.000 főt. A természetes szaporodás és az elvándorlás értékei az előző évekéhez hasonlóak, tehát a kedvezőtlen tendencia folytatódott.

◆ A mezőgazdaságban 2004 után további földkoncentráció történt, amelynek eredményeként minimálisra csökkent a kisbirtokosok száma. 2011-re az egyéni és családi gazdálkodók kezén a termőföldterület 6-8 százaléka maradt. A nagy mezőgazdasági vállalkozások földterületének növekedése további gépesítést és korszerűsítést eredményezett. A korábban kft formában működő három legjelentősebb vállalkozás mindegyike egyszemélyi tulajdonba került. A tulajdon átrendeződése nem járt együtt termékszerkezet váltással, tehát a mezőgazdálkodást a korábbi évek gyakorlata jellemezte a 2004 utáni években is.

◆ A kereskedelmi és ipari vállalkozások száma a 2004 előtti évekéhez hasonló. A tartós gazdasági válság nem eredményezett a városban látványos nehézségeket. Ugyanakkor több kisvállalkozás cserélt tulajdonost. A néhány középvállalkozás talpon tudott maradni, bár több esetben a megrendelések hiánya a tulajdonosokat időszakos elbocsátásokra kényszerítette. Egy jelentős ipari vállalkozás nőtte ki igazán magát az elmúlt fél évtizedben, amelynek

profilja alapvetően az autógyártáshoz kapcsolódik, s közel háromszáz ember számára biztosít rendszeres munkát.

◆ A város társadalma továbbra is az átmenetiséget tükrözi. A foglalkoztatás szerény mértéke, a továbbra is jelentős munkanélküliség nem alkalmas a lokális társadalom hiteles differenciálására. A város lakóinak többségét a korábbi másfél évtizedhez hasonlóan a munkanélküliek, a szociális ellátásban részesülők, az inaktívak és az alkalmi munkából élők alkotják. Ez a kedvezőtlen tendencia az elkövetkező években nagy valószínűséggel folytatódik.

3. Összegző megállapítások

◆ Túrkeve rendszerváltást követő két évtizedének mérlege egyetlen szempontból sem ítélni kedvezőnek. Az eredendően mezőgazdasági profilú, nagyállattenyésztő és gabonatermesztő múlttal rendelkező város a szocializmus közel félszázados uralmát követően nem tudott az új gazdasági és társadalmi formációnak megfelelő arculatot kialakítani. Nagyban nehezítette ennek megvalósítását, hogy Túrkeve sem a II. világháború előtt, sem a termelészövetkezeti gazdálkodás évtizedeiben nem rendelkezett mezőgazdasági termelvényekre alapozó feldolgozóiparral. A kárpótlási törvény végrehajtását követően a város ismét meghatározóan mezőgazdasági arculatúvá vált, azonban a mezőgazdaság újbóli dominanciája ez ideig nem eredményezett stabilitást a város gazdasági életében.

◆ A rendszerváltással együtt járó változások közül – csakúgy, mint országosan – a város életére alapvetően az állami vállalatok megszűnése, a privatizáció, illetve a kárpótlási törvény megvalósítása volt döntő befolyással. Ezek az elemi változások egészében átalakították Túrkeve gazdasági és társadalmi életét.

◆ A rendszerváltást követően a város infrastrukturális állapotában alapvető változás nem történt. A változások nem új elemek beépülését, hanem a már meglévők fejlesztését, mennyiségi növekedését eredményezték. Kivételként említhetjük a fürdő felújítását és a hozzá kapcsolódó fejlesztéseket. Az infrastrukturális ellátottság legnagyobb problémáját a rendszerváltást megelőző évtizedekhez hasonlóan, a közlekedési nehézségek jelentik. Vasúttal nem rendelkezik, főút nem vezet keresztül a városon, a szomszéd városokhoz, illetve a 4-es számú főúthoz vezető bekötőutak rossz minőségűek, néhol alig járhatóak.

◆ A kitörési pontnak remélt gyógyturizmus város-eltartó szintűre való felfutása eleve irreális feltevés volt. A fürdőberuházás kétségkívül értékesebbé és vonzóbbá tette Túrkevét, azonban az ilyen értelmű múltnélküliség, az infrastruktúra hiányosságai aligha alkalmasak a fürdővárossá váláshoz.

◆ A település demográfiai és egészségügyi mutatói egyértelműen kedvezőtlenek, ugyanakkor az országos átlaghoz hasonló képet mutatnak. A megyei statisztikai évkönyvek adatai szerint a vándorlási különbözet a rendszerváltás kezdetétől a negatív tartományban mozgott. Jellemző a házasságok számának drasztikus csökkenése. Aggasztó mértékű az elöregedés, s komoly jelzéseként értékelhető, hogy a rendszerváltás első éveiben – főként 1992-1994 között – a „leszázálekkoltatások” száma a megelőző évekének többszörösére ugrott. Jóllehet a helybeliek „öngyilkosok városaként” emlegetik Túrkevét, ez a megállapítás a suiciditási statisztikák alapján nem igazolható. Az aggasztó mértékű halálos megbetegedések mutatószámai országosan is jellemzőek, bár kétségtelen: Túrkeve halálhoz vezető keringési és légzőrendszeri megbetegedései magasan meghaladják az országos átlagot. A kedvezőtlen értékek mellett figyelmet érdemel az a már rendszerváltás előtt is fennálló hátrányos körülmény, hogy a túrkevei betegek ellátása jóval alatta marad más, hasonló történelmi múltú és a Túrkevéével azonos közigazgatási státuszú településekének.

◆ A gazdasági életben a két évtized során a letisztulás volt jellemző. A rendszerváltás után alakított vállalkozások túlnyomó része egyéni vállalkozásként működött. Ezek között nagyságrendben a mezőgazdasági kisvállalkozások száma dominált. Ipari nagyvállalkozás nem alakult a városban, a középvállalkozások száma 2004-ben fél tucatnál kevesebb volt, s a későbbi években sem gyarapodott. A gazdasági válság próbáját viszont valamennyi középvállalkozás kiállta, feltételezhető tehát, hogy helyzetük stabil. Az iparban további fejlesztések a már meglévő, stabilizálódott helyzetű vállalkozások esetében lehetségesek.

◆ 2004-re a város mezőgazdaságának új struktúrája is körvonalazódott. A mezőgazdaságban történt változások a településen elsősorban a tulajdoni viszonyok megváltozásán alapultak. A gazdálkodási módot a földtulajdon mérete, az eszközállomány, a gazdálkodás háttérét képező építmények, a nem tárgyi feltételek közül pedig a kockázatvállalás és annak mértéke, a minőségre való törekvés milyensége határozták meg. Az 1990-es évek második felétől folyamatos és erősödő földkoncentráció volt meghatározó. Az ezredfordulóra a mezőgazdasági termelésben is kibontakozott az a kör, amely a későbbiek során is életképesnek bizonyulhat. 2004 után a földkoncentráció tovább erősödött, amelynek háttérében az államilag bevezetett járadékrendszer állt.

◆ A mezőgazdaság, az ipar és az idegenforgalom vonatkozásában összességében azt látjuk, hogy ezek az ágazatok együttesen sem szolgáltatnak elegendő alapot a város aktív korú lakosai többségének foglalkoztatásához, vagyis Túrkeve gazdasági életének jelenlegi keringése nem elégséges az eltartóképesség biztosításához.

- ◆ A túrkevei társadalmat a rendszerváltást követő másfél évtizedben dinamikus – döntően vertikális – mobilitás jellemezte. Ugyanakkor a jelentős mértékű vertikális irányú mozgás mellett megfigyelhető egy – meglehetősen szűk réteget érintő – horizontális mobilitás is. E mobilitási irány elsősorban az általam jómódúnak, illetve előrelépőnek nevezett modellhez tartozókat jellemezte, amely csoportokba az ipari, kereskedelmi, nagyobb számban mezőgazdasági vállalkozók tartoznak.
- ◆ A vizsgált időszakban a város aktív korú lakosságának túlnyomó többsége munkanélküli vagy fekete munkából élő, „alkalmazó” volt. Az átlagosan 4.300 fő aktív korú lakos közül még az ezredforduló éveiben is több mint 1.200 főt tartottak számon alkalmi munkásként; a regisztrált, vagy segélyezett munkanélküliek száma ugyancsak meghaladta a hivatalos kimutatások szerint az 1.200 főt.
- ◆ A társadalom átalakulásában, a korábbi struktúra felbomlásában a nagyüzemi gazdaságok megszűnése következtében előálló tömeges munkanélküliség volt meghatározó. Különösen 1992-1995 között volt kiugróan magas a városban a munkanélküliek száma. Néhány éves stagnálást követően, 2005-től a munkanélküliség ismét növekvő tendenciát mutatott. Az összes munkanélkülit figyelembe véve, a három munkásréteg aránya a két évtized során 90 százalékhoz közelített. Megállapítható, hogy az országos tendenciával egyezően, a munkaerőpiacról legnagyobb számban és leghosszabb időre – akár véglegesen – az alacsony iskolázottságú, szakképzetlen, vagy „elavult”, illetve nem „piacképes” szaktudással rendelkezők szorultak ki.
- ◆ A túrkeveiek jelentős része vett már igénybe szociális juttatást. A törvény által biztosított segélyezési – állami és önkormányzati – formák mindegyikére szükség van a településen.
- ◆ Az elmúlt két évtizedben a város lakóinak többségét a szinten tartásra való törekvés jellemezte. Korábbi életnívójukat többféle eszköz – önellátásra törekvés, segélyek, támogatások, rokkantositás, kényszervállalkozás, alkalmi munkák – együttes alkalmazásával sikerült ez ideig megőrizniük.
- ◆ A fennmaradó, ténylegesen aktív lakosság társadalmi kategorizálására, illetve a városban megfigyelhető mobilitási tendenciák bemutatására modelleket alkottam. Az általam elkülönített egyes típusok a korábbi társadalmi hierarchia, pozíció és státusz, valamint az iskolai végzettség és a nemhez illetve korcsoportozás való tartozás tekintetében heterogének. Csoportképző tényezőkként a rétegződési modellalkotás általános elemeit tekintettem; a jövedelem, az anyagi és társadalmi tőke nagyságát, a fogyasztást, a felhalmozási lehetőségeket, a munka jellegét és a képzettséget. Ezeknek a kritériumoknak a

figyelembevételével különítettem el a *lecsúszók*, *szintentartók*, *küzdők*, *előrelépők*, *jómódúak* és *kiugrók* csoportját. Amint az elnevezésekből is kitűnik, az általam elkülönített típusok között nem húzhatunk éles határvonalakat, sőt, az egyes típusok között egy ember vagy család rendszerváltást követő életpályája során nem ritkán „átjárás” figyelhető meg, tehát az intergenerációs mobilitás mellett az intragenerációs mobilitás is kitapintható.

◆ Az előrelépők, valamint a jómódúak és a kiugrók csoportba tartozók a kellő időben tették meg azokat a lépéseket, amelyek bár kockázatosak voltak, jövőbeni egzisztenciájuk, megélhetésük érdekében szükségesnek bizonyultak. A kiugrókat statisztikai megfontolás alapján aligha említhetnénk külön társadalmi kategóriaként. Az általuk gyakorolt tevékenység és sajátos életforma valamint gazdasági potenciáljuk teszi szükségessé külön társadalmi egységként való számbavételüket. Az előrelépők általában már a szocialista érában is folytattak féllégális magántevékenységet („fusizás”) az általánosan gyakorolt „háztájizás” mellett. Időben érzékelték a fenyegetettséget a rendszerváltáskor, s előremenekülve – megszerzett tapasztalataikra és kapcsolataikra építve, megtakarításaik kockáztatásával – vállalkozást indítottak. A szintentartók esetében a kialakult, majd egyre bizonytalanabbá váló egzisztenciális állapotot éppen a kockázatvállalástól, az újítástól, az újrakezdéstől való tartózkodás generálta. A lecsúszók és szintentartók közötti elsődleges hasonlóságot ez a momentum adja. E két utóbbi csoportba sorolható emberek úgy vélték, nagyobb az esélyük, ha megtakarításaikat nem fektetik bizonytalan kimenetelű próbálkozásba, hanem tartalékaikra támaszkodva igyekeznek a megszokott mederben maradni.

◆ A rendszerváltást követően a lokális társadalom alakulásában, majdani újraregéződésében nagy szerepet játszott az anyagi és a kapcsolati tőke; a vállalkozói szellem és önállóságra törekvés igénye; a kockázatvállalás; a korábban – második gazdaságban – szerzett tapasztalat; főként a mezőgazdálkodók esetében a „családi emlékezet”, a szemlélet- és gazdálkodásbeli hagyományok megőrzése; az alkalmas „kiskapuk” megtalálása. Devalválódott az iskolai végzettség, a szaktudás és szakmai tapasztalat, jelentőségét veszítette a korábban megszerzett társadalmi (munkahelyi) presztízs. A vizsgált időszakban a társadalmi mobilitás alapvetően negatív irányú volt, s e jelenséget mélyítette, hogy a felfelé irányuló mobilitás olykor mások sérelme árán volt csak megvalósítható. Ez utóbbi jelenség az amúgy is súlyos gazdasági és társadalmi állapotok válságát fokozta azzal is, hogy az újfajta „boldoguláshoz” többnyire olyan mintákkal szolgált, amelyek a korábbi morális normákat is érvénytelenné tették, s úgy tűnik, hosszú időre konzerválták a társadalmi anómiát.

◆ A város utóbbi két évtizedének gazdasági és társadalmi képe aligha segít hozzá egy optimista jövőkép felvázolásához. A hosszan tartó átmeneti állapot csak mozgásirányok

rögzítésére kínál lehetőséget. Az viszont már látható, hogy a város jövőjét több, a rendszerváltás kezdetétől jelenlévő – növekvő mértékű – kedvezőtlen tényező befolyása alól kivonni hosszabb távon sem lesz lehetséges. Ilyen a szelektív elvándorlás, az azzal összefüggő település-elöregedés, a „szociális háló túlélői” számának növekedése. A 2010-től folyamatosan hatályba lépő, a szociális ellátásokat érintő szigorítások várhatóan további nehézségeket eredményeznek a bizonytalan egzisztenciájú emberek és családok számára. A rendszerváltás kezdetén induló kedvezőtlen folyamatokat az eltelt két évtized alatt nem sikerült megállítani. Így várható, hogy az eljövendő másfél-két évtized végére a város lakosságának nagyobb hányadát a nyugdíjas, illetve különféle járadékból élő, alacsonyan képzett inaktív lakosság fogja alkotni.

A témához kötődő publikációim

- „A semmi ágán”. In: Örsi Julianna (szerk.): *Családok, familiák, nemzetségek*. Túrkeve, 2003. 193-218.
- Napszámosok. In: Örsi Julianna (szerk.): *Nagykunsági közösségek. Lokális közösségek szerepe a változó társadalomban*. Túrkeve, 2004. 21-37.
- Csudabala. In: Örsi Julianna (szerk.): *Nagykunsági közösségek. Lokális közösségek szerepe a változó társadalomban*. Túrkeve, 2004. 39-58.
- Sorstársak. In: Örsi Julianna (szerk.): *Nagykunsági közösségek. Lokális közösségek szerepe a változó társadalomban*. Túrkeve, 2004. 133-156.
- Az alsó-középosztály helyzetének alakulása Túrkevéen. In: Örsi Julianna (szerk.): *Nagykunsági közösségek. Lokális közösségek szerepe a változó társadalomban*. Túrkeve, 2004. 233-262.
- Marginális rétegek a rendszerváltó társadalomban. *Rálátás*, 2004. 3. 5-14.
- „Adj király katonát!” A munkanélküliség hatásai egy kisvárosi család példáján. *Ethnographia* 2005. 4. 425-447.
- A rendszerváltás új társadalmi csoportja: a munkanélküliek. Kutatási tapasztalatok, eredmények egy kisváros példáján. In: Örsi Julianna (szerk.): *Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságkutatói eredmények és módszerek innovációja*. Túrkeve, 2007. 197-206.
- A munkanélküliség szociálpszichológiai jellemzői a mezőtúri kistérségben végzett empirikus kutatások alapján. *Jáskunság*, 2007. 3-4. 113-118.
- A munka és a munkanélküliség értékének és értékelésének változásai. In: Örsi Julianna (szerk.): *Nemzedékek kutatóúton... Projektzáró kötet*. Túrkeve, 2008. 53-66.
- A család és a rendszerváltás. In: *Jáskunság*, 2011. 1-4. sz. 16-22.
- Törésvonalak. A rendszerváltás hatása Túrkeve társadalmára*. Túrkeve, 2011.

Idegen nyelvű publikációim

- Contributii cu privire la viata sociala din Micherechi. In: *Izvorul – Revista de etnografie si folclor* Gyula, 1995 .3-14.
- O privire de ansamblu asupra certetarelor etnografice romanesti. In: *Din Tradiitiile populare ale romanilor din Ungaria 13*. Editie jubiliara de 25 de ani 1975-2000. Budapest, 107–124.

Megjelenés alatt: „Téesz városból munkanélküliek városa lettünk” (angol nyelven). *Acta Ethnographica Hungarica*

Előadásaim a disszertáció témájában

A munkanélküliség hatása a nagykunsági családok életmódjára. *Magyar Néprajzi Társaság Társadalomnéprajzi Szakosztály ülése*, Budapest, 2004. január 24.

Leszakadók. Törésvonalak a rendszerváltó társadalomban. *Magyar Tudomány Napja*, Karcag, 2004. nov. 10

A munkanélküliség kutatásának módszertani kérdései. *Társadalomkutatási eredmények és módszerek innovációja – workshop*. Túrkeve, 2006. szeptember 22.

A munka történeti és társadalomfilozófiai megközelítései. *Hajnal István Kör – Nemzedékek kutatóúton* c. projekt konferenciája. 2008. szeptember 2.

Dilemmák a rendszerváltás után. A társadalmi változások szerepe a családok életében. *A család szerepe a lokális társadalomban. Interdiszciplináris konferencia*. Szolnok, 2011. szeptember 16-17.

A nukleáris család és a törzscsalád viszonyának alakulása a rendszerváltás után. *A család egykor és ma*. Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Zsidó Vallási Kultúrakutató Csoportja és a Gál Ferenc Hittudományi Főiskola – SZTE Bálint Sándor Valláskutató Intézet konferenciája. Budapest, 2012. április 24-25.